

*Надія Олексіївна Армаш,
в. о. старшого наукового співробітника
відділу цивільно-правових дисциплін
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0001-8286-5857*

РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА В УМОВАХ ІСТОТНОЇ ЗМІНИ ОБСТАВИН ВИКОНАННЯ ДОГОВОРУ

Постановка проблеми. Реалізація норм цивільного права традиційно розглядається як завершальна стадія правового регулювання, у межах якої нормативні приписи набувають реального змісту через поведінку суб'єктів цивільних правовідносин та застосування права судом. Водночас сучасний етап розвитку цивільного обороту засвідчує, що реалізація норм не може зводитися до формального відтворення приписів закону або буквального виконання договірних умов. Особливо виразно це проявляється в умовах істотної зміни обставин, коли первісна нормативна модель зобов'язання вступає у суперечність з реальною економічною та соціальною ситуацією, в якій опинилися сторони договору.

Істотна зміна обставин ставить під сумнів традиційне уявлення про реалізацію норм цивільного права як автоматичний і лінійний процес. Норма, що формально зберігає чинність, може виявитися нездатною забезпечити досягнення того правового результату, заради якого вона була створена. У таких умовах реалізація цивільно-правових приписів набуває матеріального характеру, оскільки її ефективність оцінюється не за фактом формального виконання, а за здатністю забезпечити справедливий баланс інтересів сторін і зберегти функціональне призначення договірних зобов'язань.

Цивільний договір у цьому контексті виступає ключовою формою реалізації норм цивільного права. Саме через договір норми трансформуються у конкретні права й обов'язки, набуваючи індивідуалізованого змісту. Однак істотна зміна обставин демонструє, що договір як форма реалізації норм не є статичною конструкцією. Він функціонує в динамічному середовищі, де зовнішні фактори економічні, соціальні, а в окремих випадках і надзвичайні здатні радикально змінювати умови його виконання, не змінюючи при цьому формально-юридичного статусу зобов'язання.

У таких ситуаціях особливої актуальності набуває питання матеріального виміру реалізації норм цивільного права. Йдеться про те, чи може норма вважатися реалізованою, якщо її формальне застосування призводить до втрати економічного сенсу договору або покладає на одну зі сторін надмірний і непропорційний тягар. Відповідь на це питання виходить за межі суто текстуального тлумачення цивільно-правових приписів і потребує доктринального осмислення реалізації норм як процесу, спрямованого на досягнення матеріально справедливого результату.

Істотна зміна обставин у цьому сенсі постає не як виняток із загального правила обов'язковості договору, а як індикатор меж формальної реалізації норм цивільного права. Вона виявляє ситуації, у яких буквально застосування нормативних приписів не забезпечує їх регулятивної функції, а отже, потребує корекції способів реалізації. Саме через механізми адаптації, перегляду або трансформації зобов'язань цивільне право зберігає здатність виконувати свою основну функцію упорядковувати приватні відносини на засадах справедливості, добросовісності та розумності.

У зв'язку з цим дослідження реалізації норм цивільного права в умовах істотної зміни обставин набуває особливого значення для сучасної цивілістичної науки. Воно дає змогу перейти від формального розуміння реалізації норм до матеріального підходу, у межах якого центральним є не сам факт виконання зобов'язання, а збереження його правового й економічного змісту. Саме такий

підхід відкриває можливість осмислення договору як гнучкого інструменту реалізації цивільно-правових норм, здатного адаптуватися до змінених умов без втрати своєї регулятивної ролі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У теорії цивільного права проблемами реалізації норм займаються такі вчені, як: І. Болакан, М. Вопленко, М. Вороніна, А. Колодій, Н. Крестовська, В. Леушин, Л. Матвеева, Д. Подпіснєв, П. Рабінович, Ю. Решетов та інші відомі вчені.

Мета статті. Доктринальне осмислення особливостей реалізації норм цивільного права в умовах істотної зміни обставин та обґрунтування матеріального підходу до виконання договірних зобов'язань. Досягнення цієї мети передбачає з'ясування того, яким чином істотна зміна обставин впливає на процес реалізації цивільно-правових норм; визначення ролі договору та суду як ключових форм реалізації цих норм; а також формування теоретичних підходів, які дають змогу поєднати принцип обов'язковості договору з вимогами справедливості, добросовісності та розумності в умовах динамічного цивільного обороту.

Основні результати дослідження. Реалізація норм цивільного права в умовах істотної зміни обставин набуває особливої складності, оскільки відбувається на межі між формальною нормативною визначеністю та динамікою фактичних відносин. Цивільно-правова норма, яка в момент укладення договору адекватно відображала економічну та соціальну реальність, за умов істотної трансформації зовнішніх обставин може втрачати здатність виконувати свою регулятивну функцію у первісному вигляді. Саме в таких ситуаціях виявляється, що реалізація норм цивільного права не є автоматичним процесом, а потребує осмислення її матеріального виміру.

Договір як основна форма реалізації норм цивільного права в умовах істотної зміни обставин перестає бути лише інструментом фіксації волі сторін. Він трансформується у механізм, через який відбувається адаптація нормативних приписів до зміненої реальності. Формально зобов'язання може залишатися чинним, однак матеріальні умови його виконання, такі як ціна, строки, обсяг обов'язків, економічний баланс фактично зазнають такого впливу, що буквальне дотримання договірних положень уже не забезпечує реалізацію мети норми цивільного права. У цьому випадку постає питання не про відступ від норми, а про зміну способу її реалізації.

Істотна зміна обставин демонструє межі формального підходу до реалізації цивільно-правових норм. Якщо реалізація зводиться виключно до виконання тексту договору, не беручи до уваги зміст і функціональне призначення зобов'язання, це може призвести до правового результату, який суперечить принципам справедливості, добросовісності та розумності. Така ситуація не означає, що норма перестає діяти; навпаки, вона потребує більш складної, матеріально орієнтованої реалізації, спрямованої на збереження балансу інтересів сторін.

Матеріальний вимір реалізації норм цивільного права виявляється у тому, що правова оцінка виконання зобов'язання здійснюється не лише за формальними критеріями, а з урахуванням економічного та соціального сенсу правовідносин [1]. Умови істотної зміни обставин вимагають врахування того, чи зберігається еквівалентність зустрічних надань, чи не покладається на одну зі сторін надмірний і непропорційний тягар, а також чи відповідає спосіб виконання зобов'язання початковій меті договору. У цьому аспекті реалізація норм цивільного права набуває оціночного характеру, що виходить за межі механічного застосування нормативного тексту.

Особлива роль у процесі реалізації норм цивільного права в умовах істотної зміни обставин належить суду. Суд виступає не як суб'єкт заміщення волі сторін, а як інституційний механізм забезпечення матеріальної реалізації цивільно-правових норм. Саме через судові тлумачення та застосування норм відбувається узгодження формальної обов'язковості договору з вимогами справедливості та добросовісності. Судова діяльність у таких справах спрямована не на руйнування договірної моделі, а на її корекцію з метою відновлення того нормативного результату, який законодавець пов'язує з реалізацією відповідних норм цивільного права [2].

У цьому контексті істотна зміна обставин слугує своєрідним індикатором ефективності реалізації норм [3]. Вона виявляє ситуації, у яких формально коректна поведінка сторін не призводить до матеріально справедливого результату. Реалізація норм цивільного права за таких умов набуває характеру правової адаптації, у межах якої допускається перегляд окремих умов договору, зміна способів виконання або, у виняткових випадках, припинення зобов'язання як способу запобігання дисфункції правового регулювання.

Воєнний стан як особливий правовий режим радикально трансформує фактичне середовище реалізації норм цивільного права, не змінюючи при цьому їх формальної чинності. Саме в умовах збройної агресії найбільш рельєфно проявляється розрив між нормативною моделлю цивільного зобов'язання та реальними можливостями його виконання. Це актуалізує питання не лише про зміст цивільно-правової відповідальності, а й про способи та межі реалізації цивільно-правових норм як таких.

Реалізація норм цивільного права в умовах війни не може розглядатися як автоматичне або механічне відтворення приписів закону чи буквального виконання договірних умов. Масові порушення логістичних ланцюгів, руйнування виробничої та транспортної інфраструктури, обмеження доступу до ресурсів, нестабільність енергопостачання, ризики для життя і безпеки працівників усе це формує нову фактичну реальність, у якій традиційні конструкції виконання зобов'язань і настання відповідальності виявляються функціонально недостатніми. У таких умовах реалізація цивільно-правових норм набуває виразного матеріального характеру, орієнтованого не на формальне дотримання приписів, а на досягнення справедливого й економічно обґрунтованого правового результату.

Особливе значення в умовах війни набуває доктрина істотної зміни обставин як інструмент матеріальної реалізації норм цивільного права. Воєнні дії, хоча й не завжди підпадають під класичне розуміння форс-мажору, об'єктивно здатні змінювати баланс договірних інтересів настільки, що збереження первісних умов договору призводить до покладення на одну зі сторін надмірного та непропорційного тягаря [4]. За таких умов реалізація цивільно-правових норм передбачає не санкціонування боржника за невиконання, а оцінку того, чи зберігається матеріальна еквівалентність зустрічних надань і чи відповідає спосіб виконання зобов'язання його початковому функціональному призначенню.

Цивільно-правова відповідальність у воєнний період також зазнає суттєвого переосмислення. Її застосування не може ґрунтуватися виключно на формальному встановленні факту порушення зобов'язання без урахування воєнно зумовлених ризиків, які перебувають поза сферою контролю сторін. Презумпція вини боржника, зберігаючи своє значення як інструмент захисту кредитора, у воєнних умовах потребує особливо виваженого застосування з урахуванням принципів добросовісності, розумності та справедливості [5]. Йдеться не про звільнення від відповідальності як такої, а про корекцію підходів до її реалізації з метою недопущення перетворення цивільно-правової відповідальності на інструмент економічного знищення суб'єкта господарювання, який об'єктивно опинився в умовах підвищеного ризику.

У цьому контексті особливої актуальності набуває критичне переосмислення відповідальності за порушення грошових зобов'язань. Автоматичне застосування інфляційних втрат і процентів річних у період воєнної нестабільності не завжди корелює з реальними економічними втратами сторін та може порушувати баланс приватних інтересів.

Реалізація відповідних норм цивільного права потребує оцінки їх матеріального ефекту, а не лише формальної відповідності приписам закону [6].

Важливу роль у забезпеченні належної реалізації норм цивільного права в умовах війни відіграє суд. Судова діяльність у таких справах виходить за межі формального правозастосування і набуває характеру правової адаптації. Суд виступає інституційним механізмом узгодження стабільності цивільного обороту з об'єктивною нестабільністю фактичних обставин, забезпечуючи реалізацію цивільно-правових норм у їх матеріальному, а не суто формальному вимірі. Саме через судове тлумачення та застосування принципів цивільного права відбувається корекція договірних зобов'язань і відповідальності з метою збереження їх регулятивної ефективності.

Потрібно зазначити, що реалізація норм цивільного права в умовах воєнного стану засвідчує обмеженість формалістичного підходу до цивільно-правового регулювання. Війна виступає своєрідним «стрес-тестом» для інституту цивільно-правової відповідальності та договірного права загалом, виявляючи необхідність переходу до матеріально орієнтованих моделей правореалізації. Саме через такий підхід цивільне право зберігає здатність виконувати свою стабілізаційну функцію, забезпечуючи захист приватних інтересів і підтримуючи життєздатність цивільного обороту в умовах тривалої суспільної кризи.

Реалізація норм цивільного права в умовах істотної зміни обставин має розглядатися як динамічний процес, спрямований на збереження регулятивної здатності цивільного права. Матеріальний підхід до реалізації норм дає змогу подолати розрив між формальним змістом правових приписів і реальною економічною ситуацією, у якій перебувають сторони договору. Саме через такий підхід цивільне право демонструє здатність забезпечувати стабільність приватних відносин не шляхом жорсткої фіксації умов, а через гнучке й справедливе узгодження нормативних вимог із фактичними обставинами.

Висновки. Реалізація норм цивільного права в умовах істотної зміни обставин виявляє межі традиційного формально-нормативного підходу до виконання договірних зобов'язань. Сучасна практика цивільного обороту засвідчує, що буквальне дотримання приписів закону або умов договору не завжди забезпечує досягнення того правового результату, який становить сутність цивільно-правового регулювання. У таких умовах реалізація норм цивільного права набуває матеріального характеру та потребує врахування економічного і соціального сенсу правовідносин.

Істотна зміна обставин виступає ключовим чинником, що трансформує процес реалізації цивільно-правових норм. Вона не заперечує обов'язковості договору як основної форми реалізації цивільного права, але виявляє ситуації, у яких первісна модель зобов'язання втрачає здатність виконувати свою регулятивну функцію. За таких умов реалізація норм цивільного права потребує корекції способів виконання зобов'язань із метою збереження балансу інтересів сторін і недопущення непропорційного покладення тягаря на одного з учасників правовідносин.

Матеріальний підхід до реалізації норм цивільного права дає змогу поєднати принцип обов'язковості договору з вимогами справедливості, добросовісності та розумності. Реалізованою слід визнавати не ту норму, яка формально застосована, а ту, яка забезпечила досягнення передбаченого нею правового результату. Саме через такий підхід цивільне право зберігає здатність ефективно регулювати приватні відносини в умовах динамічного розвитку економіки та змінюваності соціальних процесів.

Особлива роль у процесі реалізації норм цивільного права в умовах істотної зміни обставин належить суду. Судова практика виступає інституційним механізмом матеріалізації цивільно-правових приписів, забезпечуючи їх адаптацію до конкретних обставин справи. Суд не замінює волю сторін договору, а здійснює правову корекцію зобов'язання з метою відновлення його функціональної придатності та забезпечення справедливого результату. У цьому сенсі судова діяльність є невід'ємним елементом реалізації норм цивільного права.

Загалом дослідження дає змогу дійти висновку, що реалізація норм цивільного права в умовах істотної зміни обставин має розглядатися як динамічний і матеріально орієнтований процес. Такий підхід забезпечує не лише стабільність цивільного обороту, а й гнучкість правового регулювання, необхідну для реагування на зміни фактичних умов. Саме через матеріальний вимір реалізації норм цивільне право демонструє свою здатність зберігати регулятивну ефективність і виконувати соціальну функцію в умовах сучасних викликів.

Список використаних джерел

1. Теорія держави і права: навч. посіб. / А. М. Колодій та ін.; за заг. ред. С. Л. Лисенкова. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
2. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
3. Подпіснєв Д. Ознаки реалізації норм права. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2013. № 3 (19). С. 107–111.
4. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Харків: ТОВ «Одісей», 2007. 432 с.
5. Сердюк І. А. Правова поведінка. *Теорія держави і права: підручник* / Кер. авт. кол. Ю. А. Ведерніков. Дніпро, 2016. С. 314–330.
6. Болакан І. В. Реалізація норм права як правова категорія. *Актуальні проблеми держави і права.* 2016. № 77. С. 31–38.

References

1. Teoriia derzhavy i prava: navch. posib. / A. M. Kolodii ta in.; Za zah. red. S. L. Lysenkova. Kyiv: Yurinkom Inter, 2002. 368 s. (in Ukr.).
2. Zahalna teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk. M. V. Tsvik, L. V. Avramenko ta in. / Za red. M. V. Tsvika, O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2009. 584 s. (in Ukr.).
3. Podpisnov D. Oznaky realizatsii norm prava. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*. 2013. № 3 (19). S. 107–111 (in Ukr.).
4. Krestovska N. M., Matvieieva L. H. Teoriia derzhavy i prava: Elementarnyi kurs. Kharkiv: TOV «Odisei», 2007. 432 s. (in Ukr.).
5. Serdiuk I. A. Pravova povedinka. *Teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk* / Ker. avt. kol. Yu. A. Vediernikov. Dnipro, 2016. S. 314–330 (in Ukr.).
6. Bolakan I. V. Realizatsiia norm prava yak pravova katehoriia. *Aktualni problemy derzhavy i prava*. 2016. № 77. S. 31–38 (in Ukr.).

Армаш Н. О. Реалізація норм цивільного права в умовах істотної зміни обставин виконання договору

У статті досліджено особливості реалізації норм цивільного права в умовах істотної зміни обставин крізь призму матеріального підходу до виконання договірних зобов'язань. Обґрунтовано, що реалізація цивільно-правових норм не може зводитися до формального застосування приписів закону або буквального виконання умов договору, якщо такі дії не забезпечують досягнення передбаченого нормою правового результату. Показано, що істотна зміна обставин виявляє межі формальної реалізації норм цивільного права та актуалізує необхідність їх адаптації з урахуванням принципів справедливості, добросовісності та розумності. Особливу увагу приділено ролі договору і суду як ключових форм реалізації норм цивільного права в ситуаціях трансформації фактичних умов виконання зобов'язань. Зроблено висновок, що матеріальний вимір реалізації норм цивільного права є необхідною умовою збереження ефективності правового регулювання та стабільності цивільного обороту в сучасних умовах.

Здійснено доктринальний аналіз особливостей реалізації норм цивільного права та цивільно-правової відповідальності в умовах воєнного стану, коли традиційні механізми приватноправового регулювання зазнають суттєвого впливу з боку надзвичайних і тривалих кризових чинників. Обґрунтовано, що війна як системний соціально-економічний феномен не змінює формальної чинності норм цивільного законодавства, однак радикально трансформує фактичні умови їх реалізації, що виявляє межі формалістичного підходу до виконання зобов'язань і застосування цивільно-правової відповідальності.

Доведено, що реалізація норм цивільного права в умовах війни не може зводитися до механічного або буквального виконання договірних умов чи формального застосування законодавчих приписів. Масові порушення логістики, руйнування інфраструктури, дефіцит ресурсів, нестабільність енергопостачання, ризики для життя та безпеки учасників цивільного обороту формують нову реальність, у якій первісна нормативна модель зобов'язання часто втрачає здатність забезпечувати передбачений нею правовий і економічний результат. У цьому контексті реалізація норм цивільного права набуває матеріального характеру та має оцінюватися з точки зору досягнення справедливого балансу інтересів сторін, а не лише формальної відповідності правовим приписам.

Ключові слова: реалізація норм права, цивільне право, реалізація норм цивільного права, істотна зміна обставин, договірні зобов'язання, матеріальний підхід, виконання договору, судова реалізація норм права, справедливість, добросовісність.

Armash N. A. Implementation of civil law norms in the context of a significant change in the circumstances of contract performance

The article provides a doctrinal analysis of the implementation of civil law norms and civil liability under the conditions of martial law, where traditional mechanisms of private-law regulation are profoundly affected by extraordinary and long-term crisis factors. It is substantiated that war, as a systemic socio-economic phenomenon, does not formally suspend the validity of civil law norms, yet radically transforms the factual environment in which they are implemented. This transformation exposes the limits of a purely formalistic approach to the performance of obligations and the application of civil liability.

The study demonstrates that the implementation of civil law norms in wartime cannot be reduced to mechanical compliance with statutory provisions or the literal performance of contractual terms. Large-scale disruption of logistics, destruction of infrastructure, shortages of resources, instability of energy supply, and permanent risks to life and security form a new reality in which the original normative model of an obligation often loses its ability to

ensure the legal and economic result envisaged by the law. In such circumstances, the implementation of civil law norms acquires a material dimension and must be assessed through the prism of achieving a fair balance of interests between the parties rather than through formal conformity alone.

Special attention is paid to the doctrine of a fundamental change of circumstances as a key mechanism for the material implementation of civil law norms during wartime. It is argued that military actions and their consequences do not always fall within the classical concept of force majeure; however, they objectively disrupt the equivalence of reciprocal performances and may impose an excessive and disproportionate burden on one of the parties. Under these conditions, the proper implementation of civil law norms presupposes not the automatic imposition of sanctions, but the adaptation of methods for performing obligations in accordance with the principles of fairness, good faith, and reasonableness.

Civil liability during martial law is analysed not only as a reaction to breach, but also as an instrument for stabilising civil turnover. The article demonstrates that the formal application of the presumption of fault without due consideration of objectively uncontrollable wartime risks may lead to a distortion of private-law regulation and undermine its social legitimacy. Particular critical attention is devoted to liability for the breach of monetary obligations, the automatic application of which in conditions of wartime economic instability does not always correspond to its compensatory purpose.

A separate emphasis is placed on the role of the court as a key institutional actor in the implementation of civil law norms under wartime conditions. Judicial practice in such cases transcends formal law enforcement and acquires the character of legal adaptation aimed at reconciling the stability of civil turnover with the objective instability of factual circumstances. Through judicial interpretation and the application of general principles of civil law, the material implementation of civil law norms is ensured, preserving their regulatory effectiveness.

The article concludes that war functions as a “stress test” for the institution of civil liability and the implementation of civil law norms as a whole. It reveals the necessity of moving from formal-normative models towards materially oriented approaches to private-law regulation, capable of maintaining the stability of private relations and safeguarding legitimate interests in conditions of prolonged crisis.

Keywords: implementation of legal norms, civil law, implementation of civil law norms, fundamental change of circumstances, contractual obligations, material approach, performance of contract, judicial implementation of law, fairness, good faith.

DOI: 10.33663/2524-017X-2026-17-220-225

Дата першого надходження рукопису до видання: 02.01.2026

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 09.04.2026

Дата публікації: 30.04.2026